

*Báthoriné Misák Marianna:*¹

Női-férfi szerepek a koedukációs oktatás tükrében Sárospatakon a 19. században

Male and Female Roles in the Perspective of Coeducation in Sárospatak in the 19th Century.

For a long time, the possibility of education of women was determined by public opinion, meaning especially that of men. With respect to their different roles, according to the dominant beliefs, women should stick to the old, traditional tasks and roles inherited from antiquity, not wanting anything more. Obviously – as discussed – this kind of perception could not survive for long. Women did not want to take over the role of the stronger sex, but to be educated in order to perform their tasks better and to fulfil their roles with more quality. After all, only an educated person can educate others. How would they educate intelligent, resourceful men for the country, if they themselves could not share in the opportunities provided by education?

That is why a lot of efforts were made which eventually paved the way to the opportunities available today. By now, perhaps we have fallen on the other extreme. From time to time, the over-emphasis of emancipation – in our understanding – is an excuse for not fulfilling one's real roles. As a consequence, the true values and roles which both sexes should fulfil have been far removed from what is normal. A working mother asserting her interest to work is just unable to qualify for the role, next to all other ones, which is the finest one in the world, to truly be a mother. The image of the man holding the role of the breadwinner became so diverse. The alcoholic, aggressive or even workaholic dads are not drawing the ideal father figure of themselves. But all this may not fall within the framework of our topic; it is just mentioned because today's education has led to the blurring and distorting of roles.

Keywords: education history, school history, female education, girls' education, school history.

¹ Egyetemi adjunktus. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Tudományok Intézete. E-mail: mismarianna@freemail.hu.

A Sárospataki Református Kollégium rövid története és szerepe az oktatásban

Az 1517. október 31-én meginduló, s csakhamar széles körben elterjedő reformáció már az 1520-as években jelen van Magyarországon. 1521-ben az esztergomi érsek már kihirdette a Luther elleni bullát. 1523-ban a legszigorúbb törvényt hozták: „... az összes lutheránusok kiirtassanak... és akárhol találtak... megégettessenek.”² Ezt azonban egy év múlva eltörölték. A szellemi, egyházi megújulással párhuzamosan a reformáció az oktatásra is nagy hangsúlyt fektetett. Ennek következményeként hazánkban is iskolák létesültek, melyek a reformáció szellemiségét, oktatásra átültetett gyakorlatát kívánták megvalósítani.

A Sárospatakon a reformáció szellemében létrehozott iskolának pontos kezdetét közvetlen adatok, írásos dokumentumok híján nem tudjuk egyértelműen rögzíteni. Van egy, a hagyomány által őrzött dátum: 1531. E datálás a mai napig vita tárgyát képezi az egyháztörténészek körében. Kezdetét az akkori földbirtokosnak, Perényi Péternek a reformációhoz való csatlakozásával szokás összekapcsolni. Ez a csatlakozás 1531 végénél hamarabb nem történhetett, hiszen Sárospatak földesura akkor még Loretóba zárandokolt. A reformációhoz való viszonya ma sem teljesen tisztázott, az azonban biztos, hogy 1542 és 1548 közötti fogsága idején lett Luther kizárólagos követője. Perényi Péter, míg maga egyértelműen nem lett a reformáció követője, birtokain addig sem állta a mozgalom útját, így Patakon sem. Az itt működő ferences kolostor házfőnöke Kopácsi István rokonszenvezett a reformációval, s közreműködött abban, hogy az új szellemben működő iskola az akkor már üresen álló begina-házban, a ferences kolostorral szemben megkezdje munkáját. A hagyomány az új iskola szervezését és elindítását Kopácsi Istvánnak és rendtársának, Sztárai Mihálynak tulajdonítja. Kopácsi ezután ment külföldi akadémiákra, majd rövid lelkészkedés után 1549-ben tért újra vissza Patakra. Itt egy ideig rectori és lelkészi, majd vezető lelkészi és esperesi feladatokat látott el. Miután a helvét reformációhoz csatlakozott, az erősen lutheránus földesúr miatt végleg el kellett hagynia a várost.³ Itt egy pillanatra meg kell állnunk. Sztárai Mihály közreműködése a pataki iskola alapításában és szervezésében az újabb kutatások alapján vitatott. A hagyományos történetírás szerint Sztárai patakon volt ferences szerzetes, ez azonban az utóbbi időben már nem elfogadott tény. Élete kezdeti szakaszáról nagyon keveset tudunk. Születési helye és éve is ismeretlen. A 16. században Magyarországon két Sztára

² SZENTIMREI Mihály: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak, 1996. 6. [Kézirat]

³ MAKKAI László: *A Kollégium története alapításától 1650-ig*. In: Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium, tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest, 1981. 17.; SZENTIMREI, 1996. 8.

nevű község volt, az egyik Zemplénben, a másik Baranyában. Munkásságából bizonyosra vehető, hogy nem a zempléni, hanem a baranyai Drávasztárán született. A Perényi család szolgálatában volt tanító, majd pedig a padovai egyetem hallgatója.⁴ Élete során járt Sárospatakon, de munkaterülete Tolna, Baranya, ahol 120 gyülekezetet alapított. Életének és szolgálatának utolsó állomása, továbbá halálának időpontja is ismeretlen. 1574–1578-as évekre tehető halála.⁵

Az iskola Perényi Gábor haláláig (1567) a lutheri reformáció Melanchthon által meghatározott szellemiségében működött. Nemcsak azért, mert az addig tanító tanárok, sőt még a későbbiek is Wittenbergben tanultak, hanem mert az iskola patrónusai, különösen Perényi Gábor, szigorúan, földesúri hatalmukat is latba vetve örködték, hogy birtokaikon, így Patakon is lutheránus prédikátorok és tanítók legyenek. Az 50-es évek elejétől egyre inkább hazánkban is előretört a reformáció helvét irányzata, s egyre több prédikátor csatlakozott ehhez az ághoz. S a helvét irány felé tájékozódók, vagy azt elfogadják, legtöbb esetben el kellett, hogy hagyják az iskolát és a várost.

Az első igazi pedagógus Sárospatakon 1561-től Szikszai Fabricius Balázs, aki tanárként kezdte és úgy is végezte pályáját. Helvét meggyőződése miatt 1564-ben két évre szintén elhagyta Patakot, de még Perényi Gábor életében visszatért, akinek halála után, amikor az iskola helvét irányba fordult, igyekezett az iskolát bővíteni, oktatási szintjét emelni. Rectorsága idején a sárospataki iskola túllépett a triviális (grammatika, retorika, dialektika) fokon és az ún. schola illustris rangjára emelkedett, amelyben már a quadrívium klasszikus tárgyait (aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika) is előadták, sőt az akadémiai fokozat filozófiai és teológiai ismereteinek is bizonyos elemeire kiterjedt az oktatás. Mindez persze nem azt jelenti, hogy a sárospataki iskola akadémia lett volna, sőt még gimnáziumi rangja sem volt mindaddig intézményesen biztosítva, amíg 1574-ben Szikszai nem kapott Beregszászi Lőrinc személyében másodtanárt.⁶

Perényi Gábor halála után egy időre Patak is kincstári birtok lett, de az iskola fenntartásához szükséges, a Perényi Gábor által biztosított anyagi támogatást a birtok jövedelmének terhére, a protestánsokkal rokonszenvező Miksa király által sikerült megerősíttetni. 1573-ban Patak vára és a hozzá tartozó birtok megváltás által Dobó Ferenc, az egri hős fia tulajdonába került, aki haláláig bőkezű patrónusa volt az iskolának. Szikszai halála után (1576) a rectorok három-négy év után otthagyták az iskolát, és jövedelmezőbb lelkészi állásokba mentek el. Ezekben az években is két nyugat-európai akadémián tanult tanár tanított. Egyikük volt az igazgató vagy rector primarius, másikuk rector secundarius vagy lector. 1586-tól már kialakulóban volt a diákönkormányzatnak egy szervezete, az esküdt deákok közössége, élén a seniorral, akik collaboratorokként

⁴ MISÁK Marianna: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület Sztárai Mihály Lelkészkórusának története*. Tiszáninnyi Református Egyházkerület, Miskolc, 2011. 7.

⁵ MISÁK, 2011. 7.

⁶ MAKKAJ, 1981. 20.

vagyis segédtanítókként oktatták a kisebb diákokat. Ők már végzett jelesebb diákok voltak, akik visszamaradtak még néhány évre az iskolában. Nevük onnan ered, hogy esküt tettek az iskola szolgálatára.⁷

A 17. század elején az iskola – tananyagát, belső rendszerét tekintve – olyan gimnázium volt, amely a kiváló diákokat a külföldi egyetemi tanulásra készítette elő. Tanárainak felkészültségétől függően megközelítette az egyetemek facultas artiumának oktatási színvonalát, s valamennyire a teológia anyagából is, hogy nyújtson ismereteket a csak itthon tanult, később lelkészi tisztet betöltő diákok kedvéért. Az iskola szerencséjére Patak egymást váltó földesurai, ha nem is egyforma mértékben, de egyaránt támogatták. A politikai figyelem is az iskola felé fordult, amikor 1619-ben Bethlen Gábor fejedelemet akadémia felállítására kérték fel a református prédikátorok. Az akadémia felállítását ugyan az országgyűlés békésebb időre halasztotta, de az iskolának támogatást rendelt.⁸ Mindez együttvéve oda hatott, hogy az iskola színvonala a magyarországi református gimnáziumok átlagát meghaladta, s tekintélye pedig kiemelkedő volt. Tanítványai már az 1610-es és 1620-as években akadémianak, sőt olykor universitasnak nevezik az iskolát. Tanulói közül számosan folytatták tanulmányaikat tovább németországi és hollandiai egyetemeken, főiskolákon.

A 16. század végére felerősödtek Magyarországon az ellenreformációs törekvések, melyek egyaránt veszélyesek voltak a református egyházra, s intézményeire, így a pataki iskolára is. A 17. század első évtizedeiben anyagi területen is merültek fel problémák, miután 1602-ben Dobó Ferenc örökös nélkül halt meg, s Patak újra kincstári birtokká lett. Az új király kevésbé szimpatizált a protestánsokkal. Sokkal inkább kívánta megvalósítani Forgács Ferenc nyitrai püspök javaslatát, miszerint: „*Patak a fészke minden eretnekségnek Felsőmagyarországon... le kell rombolni ezt a sátán zsinagógáját.*”⁹ Ezt a szándékát a katolikus egyház elérni nem tudta, s Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna révén a veszély is elhárult az iskola feje fölül. Mind a fejedelmi házaspár, mind pedig gyermekeik mindvégig hathatós támogatói voltak az iskolának. Nemcsak anyagiakban nyújtottak támogatást, de jeles tanárok kiválasztásában és az iskola élére való helyezésben is. Tolnai Dali János Angliát megjárta puritán tanár-lelkész hozott új szellemiséget az iskola életébe. Majd pedig a híres cseh-morva pedagógus Comenius Ámos János érkezett Patakra az özvegy fejedelemasszony meghívására. Négy éves itt tartózkodása alatt Comenius a hétosztályos panszophikus iskola első három osztályát építette ki, s készítette el hozzá a tankönyveket. A kérésére felállított pataki nyomda számos itt megírt művét jelentette meg. Munkássága gyökeres változást, és jó irányú fejlődést indított el. Az általa bevezetett iskolai szervezet, a diákoknak osztályokba való sorolása, és a to-

⁷ SZENTIMREI, 1996. 9.

⁸ DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001. 26.

⁹ SZENTIMREI, 1996. 10.

váblépést az osztály tananyagának elvégzéséhez kötő rendelkezés később is megmarad. A természettudományok korszerűbb oktatásának hangsúlyozását később is komolyan vették Patakon. A latin nyelv oktatását is igyekezett korszerűbbé tenni, elvéve annak öncélúságát, s a tárgyi ismeretek megszerzéséhez fontos tanulást ajánlva. Emellett az anyanyelv kiművelését is ugyanolyan fontosnak tartotta. Igyekezett meghonosítani és megkedveltetni a szemléltető módszert. Pedagógiájában nem adott helyet a korábban alkalmazott erőszaknak, a lelket ölő verbalizmusnak. Vidám, szabad és tanulni vágyó közösséget szeretett volna formálni az iskola népéből. Részben ennek érdekében honosította meg az iskolai színjátszást, melyet kezdetben sokan fenntartással fogadtak, de hamar rájöttek hasznos voltára. Ehhez segédeszközként írta meg a Schola Ludust, ami távozása után, 1656-ban jelent meg Patakon. Távozásakor a következő mondatokkal fejezte búcsúbeszédét: „Isten hozzád pataki iskola! Isten hozzád pataki egyház! Isten hozzád Patak városa! Isten hozzád Magyarország! Éljetek boldogul minden Barátaim!”

Az ellenreformáció következtében 1671–1703 között a pataki iskola száműzésbe kényszerült. Ugyanis II. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna halála után Sárospatak birtokosa a rekatolizáló Báthory Zsófia lett, aki a Kollégiumot elvette, tanárait, diákjait kiutasította a városból. Az Erdélyben bujdosó iskola 1703 után, II. Rákóczi Ferenc fejedelem támogatása mellett térhetett haza. 1703. szeptember 2-án Orosz Pál, II. Rákóczi Ferenc ezredes-kapitánya elfoglalta Patakot, a fejedelem megbízásából helyreállította a református vallásgyakorlatot, és a Kollégium épületeit visszaadta a diákság részére.¹⁰

A szabadságharc hanyatlásával az iskola léte újra veszélybe került. 1709. december 12-én I. József király elrendelte, hogy „mindazokat a templomokat, imaházakat, parochiákat, iskolákat, egyházi javadalmakat és kegyes alapítványokat”, amelyeket a protestáns felekezetek jogtalanul birtokolnak, vissza kell venni. Egy év elteltével, vagyis 1710. november 10-én a rendeletet megismétli. Ennek értelmében jogos tulajdon volt az, ami 1681-ben is a protestánsok tulajdonában volt. Mivel pedig a pataki iskola ekkor már bujdosásban volt, ténylegesen sem templomának, sem iskolájának nem volt birtokában, azonkívül Patak nem volt articuláris hely, ezáltal protestáns vallásgyakorlattal nem rendelkezett, így a rendelet, hogy a szabadságharc alatt véghezvitt változások érvénytelenek, a Kollégiumra is vonatkozott. 1710 végén a császári csapatok bevonultak Sárospatakra, s nyomukban hamarosan megjelentek a jezsuiták, akik az 1705-ben megtartott szécsényi országgyűlés értelmében távozni kényszerültek az országból. Ösztönzésükre Zemplén megye felszólította az akkori tanárt, Füleki Andrást a Kollégium átadására. Füleki ezt nem tette meg, hanem a királyi udvarhoz nyújtotta be kérvényét, ahonnan 1711.

¹⁰ BENDA Kálmán: A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. in: Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége A Sárospataki Református Kollégium, tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 87.

május 21-i keltezéssel ideiglenes oltalomlevelet kapott. Ebbe természetesen a jezsuiták nem nyugodtak bele, s nagyobb befolyásuk miatt már 1711. július 15-én Eleonóra, özvegy királyné újabb rendelete jelent meg, amely a szabadságharc előtti állapotok visszaállítását sürgette, így a pataki iskola megszüntetését is. Egyelőre azonban ennek erőszakos végrehajtásától tartózkodtak. 1714. április 18-án III. Károly újabb, hasonló értelmű, szigorú rendelete nyomán Zemplén vármegye karhatalommal próbálta elfoglalni az iskolát. A diákok ellenállása és a pataki asszonyok hősieles magatartása a felvonultatott katonaságot elkergette.¹¹ Végül a református egyház és iskolák világi pártfogói és a külföldi protestáns államok diplomáciai befolyása segítségével sikerült az iskola létét III. Károly újabb királyi rendeletével biztosítani. Ez kimondta: *„...szigorúan meghagyjuk és megparancsoljuk, hogy a helvét hitvallást követő sárospataki iskolai ifjúság közössége és a professzorok templomuk és iskolájuk birtokában zavartalanul meghagyassanak egy későbbi kegyelmes döntésünkig...”*¹²

A Kollégiumban kezdetben egy, majd két tanár tanított. 1742-től három tanárt alkalmaztak, 1771-ben számukat négyre emelték, a század végén pedig 1796-tól kezdve, már hat nyugat-európai egyetemet megjárt, kinevezett tanár működik a Kollégiumban. Mellettük nyolc osztálytanítót találunk, akik a végzős főiskolai diákok közül kerültek ki.¹³

Az iskola beosztása, bár a század folyamán többször változott, a lényegét tekintve ugyanaz maradt. A bekerülő kisdiák két évig tanulta elemiben az írás-olvasás, a betűvetés alapjait. Ezután lépett át a középiskolába, amelyet már akkor is gimnáziumnak neveztek. A gimnázium eleinte öt, majd a század végére hét osztály volt. Ezután következett a főiskola, amely két részre tagolódott. Az egyikben a tógátusok készültek elő a papi pályára, a másikon a nem-tógátusok a világi hivatásra. A világiak a humanista szaknak is nevezett főiskolán kezdetben három, majd négy évet jártak. Az első két évben többnyire együtt tanultak a tógátusokkal, tantárgyaik csak a harmadik évtől váltak el. A tógátusok képzése előbb hat, majd nyolc évig tartott. A diákok általában hat vagy nyolc éves korukban léptek az iskolába, s ettől kezdve, aki világi pályára ment, az 12–14 évig, aki papnak, az 15–17 éven át tanult. A tanév szeptembertől a következő év júliusáig tartott, közben négy alkalommal volt néhány napos szünet. A tanítás egész héten át folyt, még vasárnap is voltak különböző órák megbeszélések.¹⁴

A tanterv logikus felépítésű volt. A század második felében már nemzeti iskolának nevezett kisiskolában vagy elemiben magyarul tanítottak, és a tantárgy az olvasás, írás elsajátítása volt, amihez meseszerűen megfogalmazott bibliai történetek járultak. Az első gimnáziumi osztálytól kezdve a tanítás-tanulás fokozatosan latin nyelvűvé vált. A

¹¹ BENDA, 1981. 88.

¹² SZENTIMREI, 1996. 22.

¹³ BENDA, 1981. 99.

¹⁴ BENDA, 1981. 99–100.

felsőbb osztályokban a latin nyelv már kizárólagos volt, csakúgy, mint a főiskolán. Az első gimnáziumi osztályt declinistának nevezték, amit magyarul szótanulónak fordíthattunk. A legfontosabb tantárgy a latin nyelv elemeinek a bemagolása volt, elsősorban a szavak megtanulása. Ehhez járultak a bibliai történetek, kevés számútan, vallástanból a tízparancsolat, majd a század második felétől földrajz. A második osztályt a conjugisták alkották, magyarul igeragozóknak nevezhetjük őket. Latin beszédgyakorlatot tartottak, latin szövegeket fordítottak, hétköznapi mondatokat tanultak meg latin nyelven. Tanulmányuk részét képezte továbbra is a földrajz, számútan, vallástan. A harmadik osztályban a grammatisták már a nyelvtant tanulták. A főtárgy itt is a latinból magyarra való fordítás, nyelvtani szabályok bemagolása és szabadfogalmazások készítése. Ehhez járult még a számútan, vallástan, földrajz. Az ötödik osztályban a rhetorok már a szónoklattant tanulták, a számútan, földrajz, vallástan kíséretében. A hatodik osztály poetikát tanult, azaz a latin költészet szabályait. A hetedik osztályosok, a logikusok már összefüggő dolgozatokat kellett, hogy készítsenek latin nyelven.¹⁵

Az 1780-as években elsőként tanítanak magyarul, ami országosan csak 1844-ben lépett életbe, nemcsak az alsó tagozaton, hanem az akadémián is.

S hogy milyen volt az iskola tanítási módszere? Erre hadd álljon előttünk egy volt pataki diák, Bessenyei György vallomása. *„...a gyermekek... örökké csak könyv nélkül tanítanak recitálni. Szüntelen a classicus authorokat kell mondani, a többi világról szó sincsen. Ha el mondtuk, mint szajkók, amit reánk vetettek, meg dicsértettünk. ... Rákócziról hallottunk beszédből, de sem a Nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudtunk. Bruntzszik, Árgirus történeteit megtanultuk mesében, de az Otto császárokat nem hallottuk. ... Trótzonfalvát, Petrahót tudtuk hol feküsznek a Bodrok körül, de Paragvajról, Peruviáról, Kongóról, Mexikóról... soha sem hallottunk semmit. Ellenben tudtunk recitálni. ... Csodálkozunk osztán rajta, mikor nemes ifjaink haza jönnek az oskolákból és a Glis, Dis, Lissel, Gripsel semmire sem mehetnek.”*¹⁶ Nemcsak ő, de maga Kazinczy Ferenc is hasonlóan vélekedett a pataki iskoláról. Mielőtt azonban még csak ezt az oldalát látnánk, látnunk kell, hogy ezek mellett Kazinczy a következőket írja: *„Minden fogyatkozások mellett mely fiaikat nevele Patak már akkor is!”*¹⁷ Bessenyei pedig az erkölcsi nevelés oldaláról nézve így szól: *„a világ bármely elsőrangú iskolája büszke lehetne. Írást, olvasást, Istennek, világnak ismeretét ezen iskolában kezdettem el, erkölcsömmek tisztaságát nevelési módjának hálálom örökre.”*¹⁸

A protestáns egyházak és iskolák nehéz 18. századi helyzetén sokat könnyített a század végén, 1781-ben a II. József által kiadott Türelmi Rendelet. Ezzel függött össze a

¹⁵ BENDA, 1981. 100–101.

¹⁶ BESSENYEI György: *A holmi*. Bécs, 1779. 102–105.

¹⁷ BENDA, 1981. 100.

¹⁸ BENDA, 1981. 100.

Kollégiumnak egy nagyon jelentős szolgálata a cseh-morva misszió. Továbbá az 1790/91-es országgyűlés által hozott rendelet tette lehetővé az 1796-ban Vay József kezdeményezésére az első jelentős tantervi reformot az iskolában. Az új tantervvel együtt bevezették a tantárgyak döntő többségében a magyar tanítási nyelvet. Emellett emelte Patak népszerűségét az 1793-ban felállított Jogakadémia, melynek élére Kövy Sándor került. 38 évig állt a tanszék élén, s tanította a jogot. Tudományos híre és módszere vonzotta a hallgatókat, még görög katolikus szerb diákok is voltak hallgatói körében.

A pataki iskolának kezdettől fogva voltak peregrinusai, akik a külföldi szellemiséget hozták magukkal, s ezáltal állandó szellemi frissességben tartották az iskola tudományos életet. S ezt képviselték azokon a helyeken, ahová, mint tanárok, lelkészek kerültek ki.

A történelmi múlttal rendelkező református Kollégiumnak elvitathatatlan érdemei vannak a magyar iskolahálózat kiépítésében. E folyamatban meghatározó szerephez jutott a partikuláris iskolarendszer. A partikula olyan kis vagy középfokú iskola volt, amely tanítója vagy tanítói révén a Kollégiumhoz, az ún. anyaiskolához kapcsolódott, annak volt része. A partikula az anyaiskolából hozta tanárát vagy tanárait. Ez pedig azt eredményezte, hogy többé-kevésbé az a szellemiség honosodott meg a partikula falai között, amit az anyaiskola is képviselt. De nemcsak a szellemiséget, hanem a tananyagot, a módszert és a tanulmányi célkitűzést is az anyaiskola határozta meg. S a partikula kisdíákjai a Kollégiumban folytatták tanulmányaikat. A partikulák utánpótlási bázisai voltak az anyaiskolának.¹⁹

A sárospataki Kollégiumnak 80–100 partikulája volt, számuk az idők során hullámzott. A partikulák elsősorban a Tiszáninneni Egyházkerület területén fekvő falvak és mezővárosok iskoláiból kerültek ki. Nem volt tehát teljesen azonos az iskola vonzási körzetével. A pataki Kollégium partikulái igen nagy többségükben Zemplén, Abaúj-Torna, Borsod és Ung megye területére estek, de voltak ezen túlfekvő egyes helyek is, amelyek rendszeresen Patakról vittek tanítót. Közéjük tartozott Rimaszombat, Losonc, s azokban az években, mikor Pápán szünetelt a tanítás, maga Pápa, Veszprém és más dunántúli városok is innen hívtak tanítót. Az iskolák a javadalmazás, a színvonal, a tanítók száma szerint rangsorolva voltak, és a diákok tanulmányi eredményük rangsora alapján választhattak a megüresedő helyekből. A legelőkelőbbnek mindvégig Miskolc számított. Nem sokkal maradtak el azonban a helyi mezővárosok sem.²⁰

¹⁹ DIENES Dénes (szerk.): *Megkívántatik a rectorban, hogy legyen kevelység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1926. Utószó, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001. 141–142.*

²⁰ BENDA, 1981. 104.; PÁLHEGYI Ferenc (összeáll.): *Neveléstörténeti olvasmányok Fináczy Ernő műveiből, Budapest, 1992. 365–366 p.*

A Sárospataki Kollégium Tudományos Gyűjteményei által 2001-ben megjelentetett kötet a Kollégium partikuláiba ad betekintést az 1773–1826 közötti időszakban. 215 egyházközség tanítói díjlevele olvasható ebben a munkában. Ezek az egyházközségek 21 vármegyében helyezkednek el. Ez azért van, mert még a 18. században is volt olyan gyülekezet a megyékben, ahol nem alkalmaztak tanítót, hanem a tanítás feladatát továbbra is a lelkész végezte. Továbbá ez a kötet nem minden iskolát foglal magába, melyek a különböző egyházmegyékben működtek. Abban a protocollumban, mely e kötetben megjelent csak olyan egyházközségek kerültek be, amelyeket valamilyen oknál fogva minősítetten külön kezeltek. Ezek valószínű, hogy az átlagosnál magasabb jövedelmet kínáltak iskoláik vezetőinek, színvonalasabb iskoláztatásra törekedtek, vagyis továbbra is igyekeztek fenntartani az iskola latin jellegét, s nem csak a pusztán anyanyelvi oktatásra szorítkoztak, ami egyre szélesebb körben terjedt. Éppen ezért nem elégedtek meg kevésbé képzett tanító alkalmazásával, hanem a Kollégiumhoz fordultak, ahonnan tanulmányait befejező diákokat kaptak.

A Kollégiumból kikerülő tanító nem volt a mai értelemben vett képzett pedagógus. A lelkészképzés szokásos tanfolyamát végezte el, a tanítóságot csak átmenetinek tekintette, s a legtöbb esetben három évig tanítószkodott, utána külföldi tanulmányútra ment, vagy lelkészi állást nyert. Vagyis ebben az időben a pedagógus pálya csak ugródeszka volt a lelkészi pálya eléréséhez. A három évnyi tanítói hivatal vállalása sok esetben pénzgyűjtés volt külföldi úthoz. Mégis generációk során sokakat juttatott el a korban elvárt műveltség különböző fokozataira. Lényegében a tanító volt az összekötő kapocs az anyaiskola és a partikula között.²¹

A bujdosás évei és a szabadságharc ideje alatt valószínű, hogy az iskola elveszítette partikuláit. Így aztán a békekötést követő időszakban minden bizonnyal előről kellett kezdeni a rendszer fel- és kiépítését. Ez az építőmunka sikeresnek mondható, hiszen ha csak a protocollum anyagát tekintjük, megállapíthatjuk, hogy a partikulákban ismét színvonalas munka folyt.

A Kollégium szerepe a 18. századi leányoktatásban

A Kollégium és a hozzá tartozó partikuláris iskolák nagy szerepet töltek be a Tiszán-inneni Egyházkerület gyülekezeteinek az életében. Az előző századokban kialakuló oktatás ebben a században bővült. Mivel koedukációs oktatás szemszögéből nézzük a kialakult helyzetet, látnunk kell, hogy milyen mozgások történtek országszerte ez ügyben.

Az egyházi élet teljessége elképzelhetetlen volt iskola nélkül, hiszen a gyermekek tanítása a 18. század elején csak felekezeti keretek között volt megoldható. Ezért alapvető törekvése volt az eklézsiáknak, hogy iskolákat létesítsenek, iskoláépületeket vásárolja-

²¹ DIENES, 2001.142.

nak. Ezen összefüggések közepette elvétve ugyan, de találunk olyan feljegyzéseket, melyek arról adnak hírt, hogy nemcsak a fiúk számára, de külön a leányok oktatására is helyiségeket, épületeket vásároltak, vagyis külön leányiskolákat állítottak fel.

A 18. század vége felé, s különösen a 19. század elején már nemcsak egyházi kerektek között fogalmazódott meg az igény a leányiskolák felállítására, hanem az uralkodók rendeleti úton is igyekeztek előmozdítani a felállításukat. Az 1777-ben Mária Terézia által kiadott Ratio Educationis még nem rendelkezett a lányok oktatásáról, viszont megadta a lehetőséget az oktatásban való részvétellel. Bár a királynő idején betelepült apácarendek szerveztek leányiskolákat, hivatalosan csak a II. Ratio (1806) rendelkezett a külön leányiskolákról. Tudomásunk van arról, hogy Miskolcon már az 1790-es években külön iskolákat szerveztek a leánytanulóknak.²² Ez viszont azt is bizonyítja, hogy a mezőváros protestáns egyházának tagjai a leánynevelésben élenjáró szerepet vállaltak.

1794 januárjában Miskolcon a Szirmai utcai gazdák fordultak kéréssel a főkurátorhoz, hogy már két éve nincs tanító a 70–80 apró leány számára, s kérték, hogy a templomban eddig éneket diktáló személyt bocsássa tanítóul.²³

1800-ban indult szintén Miskolcon a Kishunyad utcai leányiskola, amely a környékbeli szülők adakozásából 150 forintért vásárolt házban kezdte meg működését, s mintegy ötven gyermek tanítását tette lehetővé. 1801-ben a Medgyes alján lévő Gyöngyvirág utcaiak kérték leányok tanítójának a Patakról jött Mózes Györgyöt, hogy a gyermekek tisztességes tudományokba nevelkedhessenek.²⁴

A Ratio megjelenése előtt is találunk olyan adatokat az egyházközségek feljegyzéseiben, miszerint volt külön leányiskolájuk. Az ároktői gyülekezet irataiban azt olvassuk, hogy az 1770-es években Batthyany nagyprépost a leányok iskoláját lerontotta, és a tanítójukat elkergette.²⁵

A 18. század végén az egyre több helyen megszervezett, kialakított leányiskolák az iskolaépületek számának bővülését eredményezték. A leányiskolák kisiskolák voltak, amelyekbe – különösen az indulásnál – nemcsak a leányok, de az iskolaépület utcája környékén lakó fiúgyermekek oktatását is ellátták.

Bajkó Mátyás szerint²⁶ az ún. leányiskolák a század elején terjedtek el, főként a nagyközségekben és a városokban. Ezekben – véleménye szerint – kezdetben nagyon „vérszegény” oktatást kaptak a leányok, ugyanis a fő cél az olvasás és a katekizmus megtanítása, valamint a kézimunka és a háztartási ismeretek elsajátítása volt. Színvonalasabb leányiskolának számított, ahol az olvasás keretében a bibliaolvasást, a katekizmus

²² FARAGÓ Tamás (szerk.): *Miskolc története III/2., 1702–1847-ig*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a Miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2000. 742.

²³ SRKTGYLt. R.B. I.4/5. Miskolc, 1794.

²⁴ FARAGÓ, 2000. 742–743.

²⁵ DIENES Dénes: *Fejezetek Ároktő történetéből*. Helységpártoló Egyesület, Ároktő, 2002. 108.

²⁶ BAJKÓ Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 28.

keretében zsoldáréneklést tanítottak. Pontosán azért, mert a református fiúiskolákban ezek fontos elemei voltak az alapfokú képzésnek, s ugyanakkor az egész népoktatásnak. Különösen pozitív szerephez jutottak a leányok családi életre és a munkára való felkészítésének ismeretkörei, melyeket inkább gyakorlatilag sajátítottak el. Ezek által a leányiskola, mint intézménytípus a fejlődés folyamán egyfajta realiztikus színezetet nyert, amit a 18. század végéig és a 19. század első felében is megőrzött. Az ún. munkaiskolák létrejöttét a Pedagógiai Lexikon szócikke²⁷ is alátámasztja. Ilyennek számított Tessedik Sámuel szarvasi iskolája. A 19. században pedig egyre több hasonló jellegű képzést nyújtó iskola létesül. Ugyanitt arról is értesülünk, hogy a 18. század végén, a 19. század elején az evangélikus iskolaügy keretei között megtörténtek az első lépések a leányok középfokú oktatásának kiépítése felé. Néhány, németek által is lakott, főleg felvidéki városban, mint pl. Eperjes, Késmárk, Lőcse, az elemi iskoláénál magasabb szintű tananyaggal leánynevelő magánintézeteket (három évfolyamos tanfolyamokat, ún. leányosztályokat) szerveztek 12–16 éves elemi iskolát végzett leányok számára. A latin nélküli középfokot elérni kívánó oktatást a női kézimunkák intenzív tanításával egészítették ki. Az eperjesi leányosztály vezetője Sennovitz Mátyás volt.

Molnár Aladár a Debrecenben 1700 és 1708 között felállított leányiskolák megszervezését a szatmárnémeti zsinat rendelkezésének való engedelmességnek tudja. S azt írja, hogy ezekben nagyobb részben nőtanítókat alkalmaztak. Továbbá, hogy a város különböző részeiben felállított leányiskolákat 1708-ban a városi főbíró és a városi tanács szabályzattal látta el. Ekkor már 6 férfi és 7 nőtanítót alkalmaztak, ezek számát még ugyanabban az évben két nővel szaporították. Vagyis nőket és férfiakat vegyesen alkalmaztak a tanításra egészen 1725-ig, ettől kezdve csupán férfiakat 1875-ig. Ugyanitt arról is beszámol Molnár Aladár, hogy leányiskolák nyomát több helyen is feltaláljuk a 18. században. Losoncon 1608 óta folyamatosan működik leányiskola, s 1744-ben tanfolyama négyéves volt, míg a fiú elemi iskoláé hároméves. Pápán 1721-ben papmarasztáskor intik a lelkészeket, hogy a leányok tanítására, mint eddig, ezen túl is gondjuk legyen. Pozsonyban is a líceumon kívül, a város különböző részein lévő ún. utcai iskolákat, mégpedig leányok és fiúk számára tanítónők kezdeményezték.²⁸

Különbséget kell tennünk még ebben az időben is az oktatáshoz való hozzáállás szempontjából a falvak és városok között. Mészáros István szerint a széleskörű oktatás kiterjedésének legfőbb akadálya nemcsak a feudális berendezkedés, de a feudális birtokszervezet, illetve a jobbágytelepülések nagyfokú széttagoltsága volt. A legtöbb jobbágytelken igen alacsony volt az iskolára fogható gyermekek száma. Az összevonás lehetetlen volt, mert jelentős távolságok voltak a telkek között. Továbbá kevés volt az ösztönző

²⁷ BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván (főszerk.): *Pedagógiai Lexikon*. 2. köt, Keraban Könyvkiadó, Budapest, 1997. 619.

²⁸ MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. 1. köt., Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Budapest, 1881. 328–329.

hatás a szülők részéről is, hogy írni-olvasni taníttassák gyermeküket. Így a legtöbb helyen önként nem is vették szívesen magukra a tanító alkalmazásának, valamint gyermekük házimunkák alól való mentesítésének újabb anyagi terhét, a már meglévők mellé. Viszont más volt a helyzet a városokban, ahol a 18. század első évtizedeiben a pietisták sokat tettek a latin nyelv nélküli magasabb gimnáziumi oktatáshoz nem kapcsolt, önálló kisiskolák szervezése terén. Egyik neves képviselőjük Bél Mátyás ún. utcai iskolákat létesített Pozsonyban, ahol tisztos özvegyasszonyok foglalkoztak a leánygyermekkel.²⁹

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a 17. században megindult mozgalmak eredményeként megszületett szatmárnémeti zsinat rendelkezése általános érvényként és igényként fogalmazódott meg. A leányiskolák felállítására ennek ellenére nem 17. századi jelenség, hiszen ebben a században még sem a történelmi helyzet, sem a gyülekezetek keretei nem adtak erre lehetőséget. A 18. században általános intézményesedés folyamata indult meg. Nagy nehézségek, anyagi áldozatok révén a gyülekezetek épületeket vásároltak, s így a leányok oktatása átkerült a templomból, parókiából az iskolaépületbe. Országos szinten már a század elejétől kezdve létesültek iskolák, amelyekben fiúkat-leányokat együtt, vagy pedig különválasztva oktattak a tudomány elemi szintjeire. Maga a tény, hogy ebben a században sem tudott általános érvényre jutni a népoktatás, a feudális berendezkedésnek még fennálló rendszerének tudható be.

Továbbá, ha fel is álltak az iskolák, hogy szélesebb körben nyújtsák a művelődés lehetőségét, mégsem voltak hatékonyak. Fináczy Ernő a következőket írja: *„...az oktatás anyagi és szellemi feltételei elégtelenek. Tankötelezettség nincsen; az iskolázás rendetlen; százával vannak oly iskolák, ahol a tanulók száma nem haladja meg a 10-et, s ezrével olyanok, melyekben a szorgalmi idő legfőljebb 4–5 hónapra terjed, mert a jobbágyok az év legnagyobb részében mezei munkára fogják gyermekeiket. Nem egy helyen éveken át szünetel az oktatás, mert nincs iskolamester, vagy nincs iskolai épület, vagy nincs tanuló.”*³⁰

Térjünk rá a Kollégiumra és a hozzá tartozó kisiskolákra. Az előző fejezetben említett protocollum 1773-tól gyűjtötte össze azon iskolai kimutatásokat, melyek a Kollégium partikulái voltak, s a végzett diákjai végezték az oktatás, nevelés munkáját. Ezekből a ránk maradt feljegyzésekből számunkra most a leányokkal kapcsolatos feljegyzések különösen is fontosak. Összehasonlítva azokkal a helységekkel, ahol a leányok oktatása szintén folyt, némi különbséget figyelhetünk meg. Ez elsősorban abból adódott, hogy a Kollégiumból kikerült diákok igyekeztek színvonalas munkát végezni, másrészt pedig azok az iskolák, melyek színvonalas oktatást szerettek volna, a Kollégiumból vittek tanítót. A partikulák közül legelső helynek számított Miskolc, majd Rimaszombat, Losonc, Kassa.

Miskolc városából ellentmondásos értékelések maradtak ránk a Kollégiumból vitt tanárokkal kapcsolatban. A feljegyzések között az 1740-es évek elején azt olvassuk, hogy

²⁹ MÉSZÁROS, 1972. 83–86.

³⁰ BAJKÓ, 1976. 28.

gondok, problémák támadtak az oktatás, az iskola életében. Pontosabban körvonalazva a dolgokat, az oktatás színvonalával kapcsolatban keletkeztek komoly problémák. A város vezetése a bajok okát a Sárospatakról küldött tanítókból vélte megtalálni. Ezért Sárkány Dávid 1742. december 16-án Patakról küldött levelében sajnálkozását fejezte ki, amiért a miskolciak csatlakoztak „az Önnön maguktól választott Mesterekben”, mert „Tasnádi István uramon kívül, eddig mind szerencsétlenebb volt”. Ugyanakkor kérte a helybelieket, ne a pataki kollégiumot okolják ezért, „mert könnyebb veszni, mint megjavulni.”³¹ Míg Miskolc úgy találta, hogy iskolája színvonalának csökkenése a pataki tanítók végett van, addig a patakiak ezzel szemben arra a meggyőződésre jutottak, hogy a mezővárosi iskola színvonalának romlásában a helytelen döntések, a következetesség hiánya, az ellenőrzés és megintés elmaradása játszik szerepet. Nem kevés gúnnyal utaltak rá, „pirulással értették... Kegyelmetek Oskolájából a Tudománynak és a Kegyességnek elköltözését.”³²

Az iskola partikuláiban tanító mesterek fizetése között is gyakorta olvassuk a „gyermekektől”, „minden gyermektől” „minden oskolába járó gyermektől, „gyermekek tanításáért” kifejezéseket.³³ Mint ahogy már korábban tettünk említést róla, a törvények értelmében van okunk feltételezni, hogy ezekben a kifejezési formulákban benne foglaltathattak a leányok is. A pedagógiai Lexikon idevonatkozó közlése szerint a 18. század második felében a felvilágosult abszolútizmus művelődéspolitikája következtében az iskolába járó leányok száma országos méretekben megnőtt, nem érte el azonban a fiútanulókét. Továbbá azt állítja, hogy a leányok túlnyomó többsége országsszerte koedukációs népiskolákban tanult.³⁴ Figyelembe véve mindezt, feltételezhetjük, hogy a század eleje óta megindult folyamat eredménye az, hogy a század második felében megnőtt a tanuló leányok száma. Ez pedig azt vonta maga után, hogy leányiskolák állítottak fel. Megerősíteni látszik mindezt Illyés Endre, aki a következőket írja: „A nemzeti iskolák, azaz a leányok számára való iskolák minden nagyobb gyülekezetben felállítatnak.”³⁵ Mindezt nem befejezett tényként írja, hanem úgy állítja elénk, mint amely folyamatban van. Vagyis az egész 18. század folyamán. A Pedagógiai Lexikon állítása, miszerint koedukációs oktatásban vettek részt a leányok, alátámasztja azon feltételezésünket, hogy a „minden gyermek” kifejezésben benne voltak a leányok. S hogy még inkább egyértelművé tegyük állításunkat, hadd álljon előttünk a következő adat. Kassa város is kiemelt hely volt a

³¹ FARAGÓ Tamás (szerk.): *Miskolc története III/2, 1702–1847*, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a Miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2000. 749.

³² FARAGÓ, 2000. 749.

³³ DIENES, 2001. 9, 10, 15, stb.

³⁴ BÁTHORY Zoltán–FALUS Iván (főszerk.): *Pedagógiai Lexikon*, 2. köt., Keraban Könyvkiadó, Budapest, 1997. 618–619.

³⁵ ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a Magyar Református Egyházban (XVI–XIX. sz.)*, Debrecen, 1941. 122.

partikulák között. 1754-ben az egyháztanács a következő utasítást adta többek között: „A gyermekek tanításában szorgalmasnak kell lenni, és ha némely becsületes emberek leánygyermeküket kiküldenék tanítás kedvéért azokat is szükség az ő vékony elméjük szerint oktatni, de feljebb nem taxálni, hanem a szüléknek jóakaratajokra bízni, ki mit akar.”³⁶ Ez a határozat nemcsak abban erősít meg minket, hogy a gyermekek a leányokkal együtt értendők, de abba is bepillantást ad, hogy egy kiemelt partikuláris iskolába milyen volt az elvárás a leányok tanítása kapcsán. Azt mondtuk, hogy a Kollégium partikuláinak falain belül igyekeztek színvonalas oktatást megvalósítani. Az idézett sorokat olvasva, úgy tűnik, hogy a leányokat illetően ez nem volt kitétel.

Valóban így van. A jegyzőkönyvek adatai alapján nagyon eltérő volt a leányok tudományba való bevonása. Néhol csupán a minimumot hozták ki magukból a tanítók, míg máshol a fiúkéhoz szinte hasonló oktatásban részesítették a leányokat, ami az elemi, s néhol a triviális tárgyakat illeti. Sajókazinc községben a következőket olvassuk: „A gyermekektől bor fizettetik ily rendel: ábécista és olvasótól 4 öreg icce, rudimentistától 6 öreg icce. Ezen felül pedig minden classistól két-két iccével szaporodik. A leányoktól is borfizetés van. Ábécista 4 öreg icce, azon felül 6 icce, mely feljebb nemigen megyen. Minden férjfi és leánytól zab 1 véka...”³⁷ A kaposi mester fizetése ekképpen volt: „Didactrum: grammatistától³⁸ 1 fl és 2 dnr³⁹, conjugistától⁴⁰ 75 dnr. comparatistától⁴¹ és declinistától⁴² 48 dnr, ábécistától 24 dnr. A leány, ha ábécista, 24 dnr. Ha az énekeskönyvet olvassa, 60 dnr. Ha énekelni és a számokra jól megtanítatnak, 1 Fl és 2 dnr. Minden fiú és leánygyermekért 1 szekér tűzifa...”⁴³ „A leányoktól, az ábécé-tanulóktól 1 véka élet és 34 dnr. A catechésis és zsolttárok tanulóitól, minden személytől, 1 véka élet, 1 Fl és 2 dnr.”⁴⁴ – olvassuk a tiszakarádi egyházközség feljegyzései között. Hadd álljon még egy idézet előttünk, mely kiegészíti az előtte lévöket. „Az olvasó leánygyermekektől sabbatháléval személy szerint 1 Fl és 12 xr. A leánygyermekéért az ábécistától fogva az olvasóig, sabbatháléval együtt, személy szerint 36 xr.”⁴⁵ Ezen idézetekből több mindent is megtudunk. Egyrészt, hogy részesültek a leányok ábécétanulásban, olvasástanításban, ének és számtani ismeretekben, katekézisben, vagyis vallásos oktatásban. Míg Sajókazincban a mester az ábécétanításnál

³⁶ RÉVÉSZ Kálmán: Egy múlt századi adat az elemi iskoláról. In: *Dunántúli protestáns Lap*. 1893. IV. évf. 396.

³⁷ DIENES, 2001. 12.

³⁸ Latin nyelvet tanuló diák.

³⁹ Dénár (denarius hungarus, pénz) = a magyar forint váltópénze, 1 forint = 100 dénár.

⁴⁰ A latin nyelv alapjait tanuló diák, igeragozó.

⁴¹ A latin nyelv alapjait tanuló diák, névszóragozó.

⁴² A latin nyelv alapjait tanuló diák, névszóragozó.

⁴³ DIENES, 2001. 21.

⁴⁴ Uo.⁴⁵ Uo. 47.

⁴⁵ Uo. 47.

feljebb nem igen ment, addig a másik két helységben már az énekeskönyvet is olvastatták. Továbbá énekelni és számolni is megtanultak. Mészáros István az énekléssel kapcsolatban megállapítja, hogy minden városi, falusi kisiskolában, továbbá a Kollégiumokban is az oktatás részét képezte, annyi különbséggel, hogy a kisiskolákban hallás után tanították.⁴⁶ Különösen a számolásra való oktatás érdekes a téma szempontjából, hiszen Mészáros István azt írja, hogy hazánkban a számolás nehezen találta meg helyét az oktatásban.⁴⁷ Ennek ellenkezőjét láttuk a Pataki Kollégium tárgyfelsorolásában, s most. Hiszen, ha nem is mindenütt, de színvonalasabb iskolákban erre is kiterjedt az oktatás. Talán abból a megfontolásból, ami a leányok oktatásából egyébként is adódott, hogy mint jó háziasszonyoknak, számolni tudni elengedhetetlen. A fizetségben különbség volt aszerint, hogy milyen szinten részesültek a leányok az oktatásban. Minél feljebb mentek, annál több. Ha valaki csak ábécista volt, nyilván nem tartoztak szülei annyival, mint akit már a zoltárokból tanítottak olvasni, énekelni, vagy esetleg számolni. Ezt igazolja a következő feljegyzés. *„A didactrum fog lenni ilyen renddel: az ábécista és collector⁴⁸ fizet 24 dnr. Az olvasó 48 dnr. A rudimentát vagy declinációt tanuló 68 dnr. A comparatiót, mótiót, conjugatiót tanuló 102 dnr. A leányok is ezek szerint fizetnek, amit és ahogy tanulnak.”*⁴⁹ A következő idézetből az is kiderül, hogy különbség volt aközött is, hogy valakit könyvből, vagy könyv nélkül tanítottak. Tovább, hogy e tekintetben nem tettek megkülönböztetést az oktatásnak ezen a szintjén fiúk és leányok között. *„A gyermekektől eszerint: ábécistától 30 dnr, olvasótól 48 dnr, könyv nélkül tanuló fiúktól és leányoktól 60 dnr, comparistától, conjugistától 90 dnr, grammatistától, syntaxistától⁵⁰ 1 Fl és 20 dnr.”*⁵¹

A felsorolt idézetek alapján tulajdonképpen felállíthatjuk a leányok tanrendjét, tananyagát. Azt, hogy milyen tárgyak képezték oktatásuk részét a 18. században. Pontosabban a 18. század második felében, hiszen az első felét tárgyalva, nem találkozunk hasonló gazdag tartalmú feljegyzésekkel.

Ki kell még térnünk arra, hogy ezekben az iskolákban is találunk adatokat, miszerint a leányok tanítása a kántor feladatai között kapott helyet, de többségében tanítót alkalmaztak az egyházközségek. *„A Leányok Tanítója [...] Daniel marasztatik, meg marad.”*⁵² *„A Leányok Tanítója Nagy János... kötelességében eljár, s továbbra megmarasztatik,*

⁴⁶ MÉSZÁROS István: *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 216.

⁴⁷ MÉSZÁROS, 1972. 208.

⁴⁸ Szószedegető, olvasni tanuló diák.

⁴⁹ DIENES, 2001. 35.

⁵⁰ Mondatszerkesztést tanuló diák. a latin nyelv tanulásában előrehaladott tanuló. korszakunkban a legmagasabb kisiskolai csoport neve.

⁵¹ DIENES, 2001. 38.

⁵² SRKTGyLt. R.A.III.3/9. Bócs, 1799.

és még esztendeig ígérte is meg maradását, noha nem leg nagyobb készséggel; úgy mindaz által hogy a Ns. Consistorum legyen pártfogója az ellene támadók ellen.”⁵³

Természetesen az eddig leírtak a Kollégium partikuláris iskolára vonatkoztak, ahol a fiúk mellett, helyet kapott a lányok oktatása. A Kollégium azonban nem fogadott be még ebben az időben női hallgatókat.

A Kollégium szerepe a 19. századi leányoktatásban

Mielőtt rátérünk a Kollégium életére, legyünk kis kitekintéssel az országos helyzetre. A 18. században – mint ahogy az előzőekben is tárgyaltuk – központi kérdéssé vált a leányok oktatása. Míg az előző századokban ez a kérdés csak az egyház keretén belül merült fel és vált szükségessé, hogy a gyakorlatban is megvalósuljon, addig most és a következő, vagyis a 19. században kikerül a politika, a társadalom területére. Egyre többen érzik szükségét, hogy a nők felzárkózzanak a műveltség területén a férfiak mellé, mert ebből az egész országnak haszna származik. Emellett azonban sajnos a 18–19. században, hazánkban kialakult és a gyakorlatban megvalósult nőnevelés egészen a sorsára volt hagyatva. Nemcsak a magán-, hanem a nyilvános iskolákban is a magasztos nőnevelés eszméjétől a lehető legnagyobb távolságban állt. A nőnevelőket csupán divatos bókokra, bájos lejtésre, zenére, pár idegen nyelvre tanították. A nőt a hiú világnak nevelték, de nem a családnak, vagy a nemzetnek.⁵⁴ Mindez nyilván a társadalom felsőbb rétegére vonatkozott, hiszen az alsóbb rétegek nem engedhették meg maguknak, hogy gyermekeiket taníttassák, csupán az egyház által nyújtottak adtak lehetőséget.

A korabeli felfogás a leányok nevelésében többnyire nem gyakorlati, hanem konzervatív volt. Az általános elképzelés, hogy a nő maradjon meg régi tisztében, legyen példás feleség, jó háziasszony, jó anya, ne avatkozzon bele a szellemi élet pezsgésébe, ne akarjon tisztséget viselni, ne politizáljon. Természetesen voltak olyanok is, akik másként gondolkodtak, de azért messzemenő szerepet még ők sem szántak a nőknek. A századforduló után a fokozódó városiasodás, s hazánkban is meginduló nőemancipációs törekvések hatására egyre nagyobb számban jelentkeztek az igények a magasabb fokú nőnevelés iránt. Ez magyarázza a magánkézben lévő bentlakásos leánynevelő intézetek feltűnését, majd szaporodását nagyobb városainkban. Számuk csak Pesten és Budán már az 1820-as években meghaladta a tízet. Ezekben az intézetekben a tanítás még német nyelven folyt, idegen szellemű volt.⁵⁵ De nemcsak a városiasodás és a nőmozgalmak hozták magukkal az igényt, hanem a hazafias érzelmű liberális nemesség is a reformkorban figyelemreméltó erőfeszítéseket tett a magasabb fokú leánynevelő intézetek létrehozása érdekében. E kezdeményezések középpontjában Fáy András egyénisége állt.⁵⁶ Kifogá-

⁵³ SRKTGyLt. R.A.III.3/9. Alsóváadás, 1799.

⁵⁴ SCHWARCZ Etel: *Nőnevelés és oktatás a 19. században Magyarországon*. Debrecen, 1938. 6–8.

⁵⁵ RAVASZ János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 399.

⁵⁶ SCHWARCZ, 1938. 15.

solta, hogy a már meglévő nevelőintézetek nem készítik fel a leányt későbbi hivatására. Szorgalmazta, hogy az állam állítson fel nevelőintézeteket a leányok felsőbb képzésére.⁵⁷ Legfontosabbnak tartotta, hogy ezekben az intézetekben a nevelők magyarok legyenek. „Idegen nevelés, sőt idegen szokásokkal járó műveltség is a magyar életre olyan, mint a magyarországi éghajlat alatt termesztett narancs és citrom: nem adom értük kőrösi-, vagy rendes kormosalmáinkat is.”⁵⁸ Kezdeti elképzelései csak a nemesi leányokat érintették. 1846-ban olyan intézet felállítását sürgette, ahol már a polgárok leányai számára is felsőbb oktatást kívánt a nemeseké mellett.

A 19. század első felében egyre több nőnevelő intézet nyitotta meg a kapuját. Voltak közöttük állami és magánkézben lévők. Az egyházak sem maradtak le az intézetek létesítésében. Mindez pedig az eddigiek alapján is annak volt köszönhető, hogy az 1820-as évektől a nők nevelése és művelődési joga iránti érdeklődés egyre szélesebb körben észlelhető. A kor minden téren észlelhető javítási láza, forrongó, elégedetlen hangulata lassanként átterjedt a nőkre is. Kezdték sorsukon, családi és nemzeti érzéstől áthatva gondolkodni, önmagukra eszmélni, addigi nevelésük hiányával, azok javításával, életfeladatuk minél tökéletesebb betöltésének lehetőségével a nemzet emelése szempontjából foglalkozni, s így megindult a nők irodalmi tevékenysége is a nőnevelés ügyében.⁵⁹

Ha a 19. században iskolákról beszélünk, azt azért tehetjük, mert a fiúk számára felállított oktatási intézmények országszerte működtek. Ezekben meghatározott és jól kialakult „tanterv” szerint folyt a tanítás. Kisebb-nagyobb iskolák, kollégiumtípusú oktatási intézmények kínáltak lehetőséget a tanulni vágyók számára. Természetesen a 18. század eleje óta egyes mezővárosokban, nagyobb helyeken megindultak a törekvések „leányoskolák” felállítására, melyekben a lányokat is oktatták. Mindez azonban korántsem jelentette, hogy az oktatás szintje azonos lett volna, vagy az alpműveltség megszerzésén túl, magasabb műveltség megszerzéséhez bármily út vezetett volna a leányok számára. Nem véletlen hát, hogy a 19. század olyan mozgalmakat, hangokat indított meg, amelyek, ha nem is azonos, de az alapszinten túli műveltségi szint megszerzését követelték.

Az 1865–95 közötti három évtizedben az intézményes nőoktatás radikális változáson ment keresztül. A törvényi szabályozás az oktatáspolitikai modernizációs folyamat része volt, ugyanakkor egyre határozottabban jelent meg az ügy mögött a hazai nőmozgalom, és azok a nők, akik szakértőként, gyakorló pedagógusként szólaltak fel a nőnevelés körül zajló vitákban. A nők magasabb képzésének ügye a 19. század utolsó harmadának nagy témája lett, amit részben az Eötvös-féle oktatási törvény 6–12 év

⁵⁷ OROSZ Lajos: Brunszvik Teréz és a magyar nőnevelés. In: *Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága*, Vág Ottó – Orosz Lajos – Zibolen Endre tanulmányai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 29.

⁵⁸ SCHWARCZ, 1938. 16.

⁵⁹ EVVA Gabriella: *A magyar nőnevelés két úttörője*, Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei, Szeged, 1933. 11–12.

közötti általános, mindkét nemre vonatkozó tankötelezettségi előírása alapozott meg. Az alsó fokú oktatás általánossá tétele egyre több képzett pedagógust kívánt, és a tanítónőképzők is egyre magasabb színvonalú, már főiskolai rang elismeréséért küzdő intézmények lettek. A nők megjelenése a tanítónői pályán egyúttal az értelmiségi foglalkozások meghódításának első lépése volt. A négyéves elemi iskola után a lányoknak a polgári kínált további négyéves képzést, és az alsó fokú iskolák fejlődése hamar érezte a középfokú lányiskola hiányát. Ezért a korszak egyik nagy kérdése a felsőbb leányiskola lett, annak működése, az abban tanított tárgyak hasonlósága, illetve különbözősége a középfokú fiúiskoláktól, az ott tanító pedagógusok neme stb. Ez az iskolaforma továbbtanulásra még nem jogosított, érettségit nem adott, de 1896-ban belőle fejlesztették ki az első leánygimnáziumot, amely már ezeknek az igényeknek is megfelelt. Az 1890-es években az egyetemi képzés megnyitására folytatott küzdelemmel párhuzamosan zajlott a sajtóvita a felsőoktatás felé nyitó leányoktatási intézmény, a leánygimnázium szükségessége körül. A század utolsó jelentős nőnevelési eseménye pedig Wlassics miniszter 1895-ös rendelete volt, amely megnyitotta az egyetemeken az orvosi, gyógyszerészeti és bölcsész szakokat a nők előtt.⁶⁰

Az általános országos helyzet után rátérve a sárospataki oktatás helyzetére, elmondhatjuk, hogy bár sok helyen éreztették és megtették hatásukat a nőmozgalmi törekvések, Patak és maga a Kollégium ez alól kivételnek számított.

A 19. század meghatározó eseményei közül a szabadságharc és annak leverése, csak úgy, mint az azt követő megtorlás a Kollégiumot is érintette. A szabadságharc kitörése előtti években a diákok létszámának évi középértéke 1350 körül mozgott. Az 1849 novemberében megnyílt intézménybe egészen karácsonyig mindössze 130 felsőbb diák és száznál alig több középiskolai hallgató érkezett vissza.⁶¹ A tanítás nagyon nehezen indult meg. Nehezítette az is, hogy a Sárospatakot megszálló katonaság jelenléte izgatón hatott az ifjúságra. A feszültséget csak fokozta, hogy a katonaság egy részét a Kollégium tőzsomszédságában szállásolták el. 1850 februárjában az iskola újra elnéptelenedett egyrészt a helyőrség parancsnokának rendelete miatt, aminek értelmében a kollégiumot kötelezte a diákok névsorának átadására. Másrészt pedig egy káplár kijelentése miatt, mely szerint *„Nem szeretnék most Deák lenni, mert észre sem veszik az urak, mikor körülfognak az iskolát és az ifjakat mind elfogjuk katonának. Ezen hír annyira megrémíté ifjainkat, hogy majd mindnyájan széllyel futottak”*⁶² – írta Kálniczki Benedek helyettes igazgató. Márciusban ugyan újra megindult a tanítás, de az iskola életét még sok vész-

⁶⁰ BORBÍRÓ Fanni: *A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon.* http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/borbiri_nokhelyzete. 2013-01-14.

⁶¹ SRKTGYLt. B. LXXI. 32,381.

⁶² BARCZA József: *A Kollégium története 1849-től 1919-ig*, in: *A Tiszánineni Református Egyházkerület Elnöksége (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981. 156–157.

terhes felhő takarta be ezen az éven. Nehezítette életét, illetve korbácsolta a hangulatot egyrészt az, hogy a főszigabiróság követelte a Kollégiumtól azoknak a diákoknak a névsorát, akik részt vettek a szabadságharcban. Másrészt egyik tanárát, név szerint Pálkövi Antalt letartóztatták. Majd pedig az állam rendezni kívánta az iskolák ügyét, ezért rendeletet adott ki.

Az iskolákat szabályozó *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen* miniszteri rendelet kötelező bevezetését minden középiskola számára előírták. Tagadhatatlan, hogy az Entwurfnak sok pozitívuma volt és nagyon haladó szellemiségű programot fogalmazott meg, de Magyarországon kevés volt azoknak az intézményeknek a száma, melyek a benne leírtaknak megfelelték volna. Ezek közé tartozott a sárospataki iskola is. A protestáns iskolák sajátos felépítéssel és rendszerrel működtek, éppen ezért az Entwurf bevezetése sok tekintetben elutasításra talált. Az osztrák abszolutizmus, mely minden területen egyeduralomra tört, célját e rendeleten keresztül is el akarta érni. Az elutasítás mögött ezért nem a maradiságot vagy éppen a protestánsok szűklátókörű magatartását kell látnunk, hanem sokkal inkább autonómiájuk féltését,⁶³ és nemzeti érdekeiket. Bevezetése elleni tiltakozásuk mögött azonban nem csupán ezek, hanem gyakorlati kérdések megvalósíthatatlansága is állt. Az Entwurf a gimnáziumot az 1–4 osztályból álló al- és az 5–8 osztályú főgimnáziumra osztotta. Maximalizálta az osztályok létszámát, melyeknek élére osztályfőnököket rendelt. Bevezette a szakoktatást, kötelezővé tette a tanárképesítés megszerzését. Minden gimnáziumban az igazgatón kívül tizenkét tanárból álló tanári kar meglétét, azok fizetését, illetve egységes tanrendszert, kötelező tankönyveket írt elő. Nagy súlyt fektetett a latin, a görög, de különösen a német nyelv tanítására, amit a gimnáziumok minden osztályában tanítani kellett, a jogakadémiákon pedig német nyelvű előadások tartását kívánta meg.⁶⁴ Más iskolákhoz hasonlóan Patak is joggal sérelmezte ezeket a kötelezően előírt követelményeket, de különösen a tanárok képesítését, az újabbak beállítását, felügyeletük előírt módját és a tankönyvcenzúrárt. Tiltakozásuk alapja volt, hogy mindez „a protestáns tanítási szabadsággal homlokegyenest ellenkezik”.⁶⁵

Az Entwurf értelmében a Sárospataki Kollégiumnak olyan gazdasági alappal kellett volna rendelkeznie, ami alapján eleget tehetett volna az előírásoknak, különösen is a tanárok fizetését és az iskola felszereltségét illetően. A protestáns gimnáziumok évszázados hagyományokra épülő gyakorlat szerint működtek, amely rendes tanárookra – kikből kevés volt – és a primárius diákok soraiból kikerülő segédtanárookra épült, akik fölött az akadémiai tanárok gyakoroltak felügyeletet. Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer és gyakorlat az Entwurf értelmében megengedhetetlen volt. Az iskolának azonban keresnie

⁶³ Az eddigi békekötések, illetve az 1791. 26. tc. alapján az állami felügyeletet összeegyeztethetetlennek tartották, az Entwurf kötelező voltát pedig jogellenesnek.

⁶⁴ BARCZA, 1981, 158–159.

⁶⁵ SRKTGY B. LXXII. 33,049.

kellott a lehetőségeket, hogy eleget tegyen a rendelkezésnek, hiszen amennyiben nem tette, elvesztette nyilvánossági jogát. Amellett, hogy megvolt az igyekezet, Barcza József ezt írta: a Kollégium megpróbálta kijátszani az Entwurf politikai tendenciáját, mégpedig úgy, hogy formailag és felszínesen tett eleget néhány követelményének.⁶⁶

Igyekezetüket mutatja Zsarnay Lajos 1852. január 4-én kelt levele is, melyben a püspöknek számol be eddig elért eredményeiről. „... a S. Pataki Főiskola jelen szervezését mutatja, a mint azt a Szeptemberben tartott egyházkerületi tanácskozmány a miniszteri rendeletek szerint átalakítani rendelé ... Az iskola szervezése ... valósággal életbe lépett, azon különbséggel, hogy némely tantárgyakban, minő a görög nyelv... azon osztályok, mellyek azt az előtt nem tanulták, most még csak a nélkülözhetetlen elő ismereteket tanulják. A Jogakadémiaiban a megnevezett Tanárok egész szorgalommal tanítják a kijelölt s parancsolt tanulmányokat.”⁶⁷ Majd egy későbbi, szeptember 23-án kelt írásában pedig, hogy az osztályokban az osztályfőkönyvet bevezették, továbbá hogy a könyvtár minden hivatalosan előírt és javasolt tankönyvet beszerzett.⁶⁸ Diplomáciai úton is több próbálkozás történt a Kollégium érdekében. Követek jelentek meg a császár, majd Bach miniszter előtt, de fáradozásuk eredménytelen volt. Sőt a miniszter abbéli reményét is kifejezte az előtte megjelent Kapy Istvánnak, hogy az iskola hamarosan megszűnik. „Hiába vannak elégséges mértékben alapítványai, 'az semmit sem használ. Magok az okai, mert autonómiájukhoz nagyon ragaszkodnak’.”⁶⁹ Az iskola elvesztette nyilvánossági jogát, semmiféle bizonyítványt nem adhatott ki. Hivatalos indok: nincs biztosíték sem az igazgató, sem a tanárok erkölcsi és politikai jelleme felől.

Később Erdélyi János munkálkodása révén az intézmény visszanyerte nyilvánossági jogát, s újra államilag elfogadott bizonyítványt adhatott végzős hallgatói számára.

Maga a Kollégium még sokáig nem állt készen arra, hogy falai közé nőket engedjen tanulmányok végzésére, de partikuláris iskolái nyitva álltak.

Összegzés

Női-férfi szerepek a koedukációs oktatás tükrében Sárospatakon, vagyis a sárospataki főiskola és a hozzá tartozó intézményekben címmel igyekeztem felvázolni azt az utat, mely a 19. századra kialakult. Nem volt rövid, és fáradságot nélkülöző ez az út. A szerepek különbözősége éppen az oktatásban rejlett. Hosszú ideig a nők oktatásának lehetőségét a társadalom, s itt elsősorban a férfiakról beszélünk, közvélekedése határozta meg. Elkülönülő szerepük tekintetében, a vélekedésnek megfelelően, a nő maradjon meg

⁶⁶ BARCZA, 1981, 163.

⁶⁷ SRKTGY B.LXXIII. 33,375.

⁶⁸ BARCZA, 1981, 159.

⁶⁹ SRKTGY B. LXXIII. 33,972.

régi, hagyományos, még az ókorból örökölt feladatai és szerepei mellett, ne is akarjon többet. Nyilván – mint ahogyan tárgyaltuk is – hosszú távon ez a fajta megítélés nem maradhatott fenn. Nem arra vágytak a nők, hogy átvegyék az erősebbik nem szerepét, de arra igen is, hogy feladataik, jobb elvégzése érdekében, szerepeik minőségibb betöltése végett tanulhassanak. Hiszen jól nevelni csak az tud, kit magát is neveltek. Hogyan neveljenek a hazának értelmes, talpraesett férfiakat, ha ők maguk nem vehetik ki részüket a művelődés adta lehetőségekből.

Ezért indult meg az a sok-sok törekvés, mely végül napjaink lehetőségeinek úttörője lett. Mára talán túlságosan is átestünk a ló túlsó oldalára. A túlzottan hangsúlyozott emancipáció időnként – a mi olvasatunkban – kibúvó az igazi szerepek betöltése alól. A normálistól ezáltal messze kerültek azok az igazi értékek és szerepek, melyeket mindkét nemnek be kellene tölteni. A dolgozó, női érdekeit érvényesítő édesanya, éppen annak a szerepnek nem tud minden más mellett megfelelni, ami a világon a legnemesebb, hogy valóban édesanya legyen. A családfenntartó szerepét betöltő férfi képe pedig olyan sokszínű lett. Az alkoholista, agresszív vagy éppen munkamániás apukák nem éppen az ideális apaképet rajzolják meg magukról. De mindez talán már nem is tartozik témánk keretébe, csupán azért került megemlítésre, hogy napjaink oktatása a szerepek közötti elmosódáshoz, eltorzuláshoz vezetett.

Felhasznált irodalom

- BARCZA József: *A Kollégium története 1849-től 1919-ig*. In: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981.*
- BORBÍRÓ Fanni: *A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon*. http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/borbiro_nokhelyzete. 2013-01-14.
- BAJKÓ Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- BÁTHORY Zoltán – FALUS Iván (főszerk.): *Pedagógiai Lexikon*. 2. köt, Keraban Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- BENDA Kálmán: *A Kollégium története 1703-tól 1849-ig*. In.: Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége A Sárospataki Református Kollégium, tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1981.
- BESSENYEI György: *A holmi*. Bécs, 1779.
- DIENES Dénes (szerk.): *Megkívántatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773-1926*. Utószó, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001.
- DIENES Dénes: *Fejzetek Ároktő történetéből*. Helységpártoló Egyesület, Ároktő, 2002.

- DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2001.
- EVVA Gabriella: *A magyar nőnevelés két úttörője*. Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési nézetei, Szeged, 1933.
- FARAGÓ Tamás (szerk.): *Miskolc története III/2, 1702–1847*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a Miskolci Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2000.
- ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a Magyar Református Egyházban (XVI–XIX. sz.)*. Debrecen, 1941.
- MAKKAI László: *A Kollégium története alapításától 1650-ig*. In.: Tiszáninneri Református Egyházkerület Elnöksége (szerk.): *A Sárospataki Református Kollégium, tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest, 1981.
- MÉSZÁROS István: *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972.
- MISÁK Marianna: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület Sztárai Mihály Lelkészkorúsának története*. Tiszáninneri Református Egyházkerület, Miskolc, 2011.
- MOLNÁR Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. 1. köt., Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága, Budapest, 1881.
- OROSZ Lajos: *Brunszvik Teréz és a magyar nőnevelés*. In.: Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága, Vág Ottó-Orosz Lajos-Zibolen Endre tanulmányai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.
- PÁLHEGYI Ferenc (összeáll.): *Neveléstörténeti olvasmányok Fináczy Ernő műveiből*. Budapest, 1992.
- RAVASZ János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.
- RÉVÉSZ Kálmán: *Egy múlt századi adat az elemi iskoláról*. In: *Dunántúli protestáns Lap*. 1893. IV. évf.
- SCHWARCZ Etel: *Nőnevelés és oktatás a 19. században Magyarországon*. Debrecen, 1938.
- SZENTIMREI Mihály: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, 1996. [Kézirat]

Levéltári források:

Sárospataki Református Kollégium és Teológia Gyűjtőlevéltára

- B. LXXI. 32,381.
- B. LXXII. 33,049.
- B.LXXIII. 33,375.
- B. LXXIII. 33,972.
- R.B. I.4/5.
- R.A.III.3/9.
- R.A.III.3/9.